

**Кременчуцька спеціалізована школа № 10
з поглибленим вивченням англійської мови**

***ТРЕНІНГ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ
У ПІДЛІТКІВ***

Кременчук – 2008

Програма схвалена рішенням експертної комісії при центрі практичної психології і соціальної роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.В.Остроградського (протокол № 7 від 27.05.2010 р.).

Живолуп Л. В. Тренінг розвитку толерантності у підлітків / Автор-укладач Л. В. Живолуп. – Кременчук, 2008. – 33 с.

Виховувати – це не тільки прищеплювати культурні навички. Виховувати - це означає вчити людину ставитися до людей і до справи по-людськи, по правді. Якою буде сучасна молодь – толерантною чи готовою вороже відреагувати у конфлікті, поважаючою культурно-національні традиції чи позбавленою любові? Як допомогти сучасним підліткам набути реального позитивного досвіду у складному процесі соціалізації? Знайти відповіді на ці питання практичному психологу і допоможе даний цикл занять.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка.....	4
Тематичний план.....	4
Заняття 1. Толерантність: що це? (Частина I).....	4
Заняття 2. Толерантність: що це? (Частина 2).....	6
Заняття 3. Толерантна особистість.....	8
Заняття 4. Толерантна особистість.....	9
Заняття 5. Я і група: толерантність до себе і до інших.....	12
Заняття 6. Толерантне спілкування.....	14
Заняття 7. Толерантність до інших: різні світи (Частина 1).....	16
Заняття 8. Толерантність до інших: різні світи (Частина 2).....	19
Заняття 9. Толерантність до інших: учимося співчуття.....	21
Заняття 10. Межі толерантності.....	22
Заняття 11. Завершення.....	24
Використана література.....	25
Додатки.....	26

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Мета: формування уявлення про толерантність як універсальний принцип життя людини; виховання толерантності як особистісної якості учнів.

Завдання:

- Ознайомити старшокласників з поняттями «толерантність» і «толерантна особистість», критеріями і соціальними виявами толерантності й нетерпимості, показати значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми, а також у різних життєвих сферах.

- Навчити учасників конкретних прийомів, що допомагають розвинути в собі якості толерантної особистості.

- Розвивати уяву, здатність до емпатії, співпереживання і співчуття, довіру, гідність і самопізнання як елементи толерантності в контексті взаємин з іншими.

Форми і методи роботи: обговорення, дискусія, мозковий штурм, ігри, робота у групах, опитувальники.

Структура програми: 11 занять тривалістю від 1 години до 1 год. 35 хв. Бажано весь курс викласти протягом 2 тижнів з проведенням занять кожного дня.

Прогнозовані результати та оцінка ефективності програми.

На початку і наприкінці тренінгу проводиться діагностика за методикою В. Бойко «Методика діагностики комунікативної установки». За результатами проведеної корекційної роботи виявляються якісні зміни за шкалами «Завуальована жорстокість у ставленні до людей» і «Відкрита жорстокість». І це не випадково. Зниження показників цих шкал свідчить про те, людина позитивно налаштована на контакт з іншими. Так формується позитивна комунікативна установка. Зміни за шкалами «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини» і «Невміння приховати неприємні відчуття у спілкуванні з некомунікабельними партнерами» свідчать про ефективність тренінгу в роботі з комунікативними якостями й навичками особистості. А це необхідна складова технології формування толерантності особистості в полікультурному середовищі.

КОНСПЕКТИ ЗАНЯТЬ

Заняття 1

Тема. Толерантність: що це? (частина 1)

Мета. Ознайомити підлітків з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: (1) на основі вироблення «наукового визначення», (2) за допомогою експресивної форми, (3) з використанням асоціативного ряду.

Тривалість: 1 год. 10 хв.

Хід роботи

1. Вступна частина (25 хв.)

Процедура проведення:

Приймаються правила роботи у групі (додаток 1).

Ведучий розповідає учасникам групи про те, що таке «толерантність» та «інтолерантність» (чи нетерпимість), про їх вияви та про наслідки нетерпимості та представляє написані на дошці цілі тренінгу та розповідає про них.

2. Знайомство. Вправа «Снігова куля» (5 хв.)

Ведучий пропонує учасникам представитися так, як би їм хотілося, щоб їх називали у групі (наприклад, використовувати псевдоніми).

Учасники групи сидять у колі.

Першим представляється ведучий. Потім той, хто сидить ліворуч від нього, називає ім'я ведучого і своє ім'я. Кожен наступний учасник називає по черзі імена всіх, хто представлявся до нього. Таким чином, учасник, що замикає коло, має назвати імена всіх членів групи.

3. Вправа «Чим ми схожі» (10 хв.)

Цілі: створення невимушеної, доброзичливої атмосфери у групі; підвищення внутрішньогрупової довіри і згуртованості членів групи.

Процедура проведення: члени групи сидять у колі. Ведучий запрошує в коло одного з учасників на основі якої-небудь реальної чи уявлюваної подібності із собою. Наприклад: «Світлано, вийди, будь ласка, до мене, тому що в нас із тобою однаковий колір волосся (або ми схожі тим, що ми жителі Землі, або ми одного зросту тощо)». Світлана виходить у коло і запрошує вийти кого-небудь з учасників у такий самий спосіб. Гра триває доти, доки всі члени групи не стануть у колі.

4. Вправа «Компліменти» (10 хв.)

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам придумувати компліменти одне для одного. Він кидає м'яч одному з учасників і говорить йому комплімент. Наприклад: «Дмитрику, ти дуже справедлива людина» чи «Катю, у тебе чудова зачіска». Інший учасник кидає м'яча тому, кому хоче висловити комплімент і так далі. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учасникові.

5. Вправа «Що таке «толерантність?»» (10 хв.)

Цілі: дати можливість учасникам сформулювати наукове поняття толерантності; показати багатоаспектність поняття «толерантність».

Обладнання: визначення толерантності, написані на ватмані (додаток 2).

Підготовка: написати визначення толерантності на великих аркушах і прикріпити їх перед початком заняття до дошки чи до стін зворотним боком до аудиторії.

Процедура проведення: ведучий поділяє учасників на групи з 3 - 4 осіб. Кожна група має виробити в результаті «мозкового штурму» своє визначення толерантності. Визначення повинне бути коротким і ємним. Після обговорення представник від кожної групи знайомить із визначенням усіх учасників.

Після закінчення обговорення у групах кожне визначення виписується на дошці чи на ватмані.

Після того, як групи представлять свої формулювання, ведучий повертає задалегідь заготовлені визначення «обличчям» до аудиторії. Учасники мають

можливість ознайомитися з існуючими визначеннями і висловити своє ставлення до них.

Питання для обговорення.

- Що відрізняє кожне визначення?
- Чи є щось, що поєднує якісь із запропонованих визначень?
- Яке визначення найбільш вдале?
- Чи можна дати одне визначення поняттю «толерантність»?

Під час обговорення зверніть увагу на наступні моменти:

- Поняття «толерантність» має безліч аспектів.
- Кожне з визначень виявило якусь грань толерантності.

6. Рефлексія заняття (10 хв.)

Деякі з вас уперше ознайомилися з поняттям «толерантність». Яке з визначень толерантності викликало у вас найбільший відгук? Чи є для вас тема толерантності актуальною, і якщо так, то чому?

Заняття 2

Тема. Толерантність: що це? (частина 2)

Мета. Ознайомити підлітків з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: (1) на основі вироблення «наукового визначення», (2) за допомогою експресивної форми, (3) з використанням асоціативного ряду.

Тривалість: 1 год. 20 хв.

Хід роботи

1. Вправа «Загальний ритм» (5 хв.)

Мета: підвищення згуртованості групи

Процедура проведення: учасники стоять у колі. Ведучий кілька разів плескає в долоні з певною швидкістю, задаючи ритм, який група повинна підтримати в такий спосіб: учасник, що знаходиться праворуч ведучого, робить один плеск, за ним наступний і т.д., так, аби створювалося відчуття, начебто в заданому ритмі плескає одна людина, а не всі члени групи по черзі. Ця вправа рідко вдається з першого разу. Після кількох спробних кіл зі гри поступово вибувають учасники, які порушують загальний ритм.

Модифікація вправи. Ведучий плескає в долоні яку-небудь нескладну музичну фразу. Потім кожний по черзі її повторює можливе одночасне відбивання ритму всією групою.

2. Вправа «Емблема толерантності» (20 хв.)

Мета: продовження роботи з визначеннями толерантності; розвиток фантазії, експресивних способів самовираження.

Обладнання: папір, кольорові олівці чи фломастери, ножиці, скотч.

Процедура проведення: на попередньому етапі учасники виробили власні визначення толерантності й ознайомилися з існуючими. Ведучий відзначає, що обговорення проходило на інтелектуальному, абстрактному рівні. Наступна

вправа допоможе підійти до цього поняття з іншого боку — учасники мають створити емблему толерантності.

Кожний спробує самостійно намалювати таку емблему, що могла б друкуватися на суперобкладинках, політичних документах, національних прапорах. Процес малювання триває 5—7 хв. Після завершення роботи учасники розглядають малюнки один одного (для цього можна ходити по кімнаті). Після ознайомлення з результатами творчості інших учасники повинні висунути гасло, що відображало б сутність їхніх емблем (обговорення 3-5 хв.). Заключний етап вправи — презентація емблем кожної підгрупи.

3. Вправа «Пантоміма толерантності» (15 хв.)

Мета: продовження роботи з визначеннями толерантності; розвиток фантазії, експресивних способів самовираження.

Обладнання: написані на окремих аркушах паперу кілька визначень толерантності, усе, що може придатися для пантоміми – мотузки, стрічка, інструментарій для малювання.

Процедура проведення: усі учасники діляться на 3-4 підгрупи (по 3-5 осіб). Кожна підгрупа одержує одне з визначень толерантності, вивішених на дошці. Завдання полягає в тому, щоб пантомімою зобразити це визначення таким чином, щоб інші учасники здогадалися, про яке саме визначення йдеться. Час на підготовку – 5 хвилин.

Питання для обговорення:

- Яка пантоміма була найбільше «однозначною» і не викликала труднощів під час угадування?
- Яких труднощів зазнали групи під час придумування пантоміми?

4. Вправа «Козуб» (10 хв.)

Мета: робота з поняттям «толерантність» за допомогою асоціативного ряду; розвиток фантазії, творчого мислення.

Обладнання: козуб чи пакет із дрібними предметами (наприклад, іграшками з «кіндер-сюрпризів», значками тощо). Кількість предметів має перевищувати кількість учасників групи.

Процедура проведення: ведучий проходить по колу з козубом, у якому знаходяться різні дрібні предмети. Учасники, не заглядаючи в нього, витягують якийсь предмет. Потім ведучий пропонує кожному знайти який-небудь зв'язок між цим предметом і поняттям толерантності. Розповідь починає учасник, який перший витяг із козуба іграшку. Наприклад: «Мені дістався м'ячик. Він нагадує мені земну кулю. Думаю, що толерантність повинна бути поширена в усьому світі».

5. Рефлексія заняття

- Що нового ви довідалися про поняття «толерантність» порівняно з попереднім заняттям?
- Які сторони й аспекти толерантності найкраще характеризують це поняття?

Заняття 3

Тема. Толерантна особистість.

Мета. Дати уявлення про особливості толерантної та інтолерантної особистості й основних розбіжностей між ними.

Тривалість: 1 год.

Хід роботи

1. Вправа «Перетворення» (10 хв.)

Мета: самопізнання і самовираження за допомогою метафоричних засобів.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Ведучий пропонує учасникам завершити наступні речення:

«Якби я був книгою, то був би... (словником, томиком віршів...)»; «Якби я був їжею, то був би... (кашею, пиріжком, картоплею)»; «Якби я був дорослим, то був би...» (інші варіанти — піснею чи музикою, явищем природи, видом транспорту...). Усі відповідають по колу.

2. Вправа «Риси толерантної особистості» (15 хв.)

Мета: ознайомити учасників з основними рисами толерантної особистості; дати можливість підліткам оцінити ступінь своєї толерантності.

Обладнання: бланки опитувальника для кожного учасника (додаток 3).

Підготовка: бланк опитувальника з колонкою В на великому аркуші прикріплюється на дошку чи стіну.

Процедура проведення: учасники одержують бланки опитувальника. Ведучий пояснює, що 15 характеристик, перерахованих тут, властиві толерантній особистості.

Інструкція: Спочатку в колонку А поставте: «+» навпроти тих трьох рис, що, на вашу думку, у вас найбільше виражені; «О» навпроти тих трьох рис, що у вас найменш виражені.

Потім у колонку В поставте: «+» навпроти тих трьох рис, що, на ваш погляд, найхарактерніші, для толерантної особистості.

Цей бланк залишиться у вас і про результати ніхто не довідається, тому ви можете відповідати чесно.

На заповнення опитувальника дається 3-5 хвилин.

Потім ведучий заповнює заздалегідь підготовлений бланк опитувальника, прикріплений на дошку. Для цього він просить підняти руки тих, хто відзначив у колонці В першу якість. Кількість відповідей підраховується і заноситься в колонку бланка. У такий же спосіб підраховується кількість відповідей за кожною якістю. Ті три якості, що набрали найбільшу кількість балів, і є ядром толерантної особистості (з погляду даної групи).

Учасники одержують можливість: порівняти уявлення про толерантну особистість кожного з членів групи із загальногруповим уявленням та порівняти уявлення про себе («+» у колонку «А») з портретом толерантної особистості, створеним групою.

3. Лекція «Чим відрізняється толерантна особистість від інтолерантної» (20 хв.)

Мета: ознайомлення з уявленнями відомих психологів про толерантну особистість.

Процедура проведення: ведучий читає лекцію про основні відмінності толерантної особистості від інтолерантної (додаток 4).

4. Вправа «Чарівна крамниця» (20 хв.)

Мета: дати учасникам можливість з'ясувати, яких якостей їм бракує для того, щоб вважатися справді толерантними людьми.

Процедура проведення: попросіть учасників групи уявити, що є крамниця незвичайних «речей»: терпіння, поблажливості, прийняття інших, почуття гумору, чуйності, довіри, альтруїзму, терпимості до розбіжностей, уміння володіти собою, доброзичливості, схильності не засуджувати інших, гуманізму, уміння слухати, допитливості, здатності до співпереживання. Нагадаємо, що з цими якостями група працювала в попередній вправі і бланк із їх переліком усе ще висить на дошці. Ведучий виступає в ролі продавця, що обмінює одні якості на інші. Викликається один із учасників. Він може придбати одну чи трохи «речей», яких у нього немає. (Це ті якості, що, на думку групи, важливі для толерантної особистості, але відзначені «О» у колонку А опитувальника цього учасника, тобто слабо виражені в нього.) Наприклад, покупець просить у продавця «терпіння». Продавець з'ясовує, скільки йому потрібно «терпіння», навіщо воно йому, у яких випадках він хоче бути «терплячим». Як плату продавець просить у покупця щось замість, наприклад, той може розплатитися «почуттям гумору», якого в нього з надлишком.

5. Рефлексія заняття (10 хв.)

- Які якості притаманні толерантній особистості?
- Які якості характерні для інтолерантної особистості?
- Які умови, на ваш погляд, необхідні для формування толерантної особистості?

Заняття 4

Тема. «Я» і група: толерантність до себе. Почуття власної гідності.

Мета. Показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших; як толерантність до інших виростає з толерантності до себе і толерантності стосовно партнерів по групі; показати функціональну роль почуття власного достоїнства в системі самоставлення особистості; підтримати процес формування у старшокласників позитивної самооцінки; дати можливість підлітку усвідомити свої здібності, особистісні риси і порівняти свій портрет із тим, як його бачать оточуючі; показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним.

Тривалість: 1 год. 30 хв.

Хід роботи

1. Вправа «Шикуватися за зростом» (5 хв.)

Мета: підвищення рівня згуртованості, взаєморозуміння і погодженості дій у групі.

Процедура проведення: учасникам групи пропонується із зажмуреними очима вишикуватися за зростом (інший варіант: стати колом). Група може зробити кілька спроб.

2. Вправа «Оплески» (5 хв.)

Мета: підвищення настрою і самооцінювання, активізація учасників групи.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Ведучий просить встати тих, хто має певне вміння чи якість (наприклад: «Устаньте всі ті, хто вмів вишивати, кататися на гірських лижах, любить дивитися серіали, мріє навчитися грати у великий теніс», тощо). Інші учасники групи аплодують тим, хто встав.

3. Вправа «Хто похвалить себе краще від усіх» (20 хв.)

Цілі: розвиток навичок ведення позитивного внутрішнього діалогу про самого себе; розвиток здатності до самоаналізу.

Обладнання: бланки з таблицями для кожного учасника (додаток 5).

Підготовка: намалювати на дошці велику таблицю, зображену на бланках.

Процедура проведення: Учасники сидять у колі. Ведучий заводить розмову про те, що в кожного бувають приступи нудьги, «кислого» настрою, коли здається, що ти нічого не вартий у цьому житті, нічого в тебе не виходить. У такі моменти забуваються всі власні досягнення, здобуті перемоги, здібності, радісні події. Але кожному з нас є чим пишатися. У психологічному консультуванні є такий прийом, коли психолог разом із клієнтом складає пам'ятку, у яку заносяться достоїнства, досягнення, здібності цієї людини. Коли поганий настрій, то читання пам'ятки додає бадьорості і допомагає оцінювати себе адекватніше. Ведучий пропонує учасникам виконати подібну роботу.

Учасникам роздають бланки з таблицями, у яких вони повинні самостійно заповнити наступні графи.

«Мої кращі риси»: у цей стовпчик учасники повинні записати риси чи особливості свого характеру, що їм у собі подобаються і складають їх сильну сторону.

«Мої здібності і таланти»: сюди записуються здібності і таланти в будь-якій сфері, якими людина може пишатися.

«Мої досягнення»: у цій графі записуються досягнення учасника в будь-якій галузі.

Ведучий на свій розсуд (залежно від рівня довіри у групі) пропонує членам групи зачитати свої пам'ятки.

Заповнені пам'ятки залишаються в учасників.

4. Вправа «Невпевнений — упевнений — самовпевнений» (20 хв.)

Мета: дати досвід проживання психологічних станів невпевненості, самовпевненості, упевненості, в собі; досліджувати стилі спілкування, що відповідають цим станам.

Процедура проведення: учасники стоять у колі. Ведучий дає наступну інструкцію: «Іноді ми відчуваємо свою перевагу над іншими людьми і поводимося вкрай самовпевнено, а іноді, буваємо невпевнені в собі і

страждаємо від цього. Але можна бути упевненою людиною, не будучи при цьому зарозумілою. Упевнена в собі людина завжди викликає в оточуючих довіру і симпатію. Зараз ми спробуємо відчувати кожний із цих станів».

Ведучий ділить учасників на пари. Один із партнерів виконує роль самовпевненої людини, а інший — невпевненої, обираючи таку позу, щоб усім було видно, хто яку роль виконує. Той, хто грає роль «самовпевненого», розповідає своєму партнерові про те, що йому дає відчуття переваги: описує позу, голос, манеру спілкування, думки, учинки, що він може зробити. Наприклад: «Я гордий. У мене пряма спина. У мене голосний і чіткий голос. Мене мало турбує думка оточуючих. Я звик, щоб мені звільняли дорогу, коли я йду. Я не терплю критики на свою адресу і завжди зможу поставити іншого на місце!»

«Невпевнений» теж розповідає про себе за тим самим планом. Наприклад: «Я можу дивитися тільки собі під ноги. Мої плечі опущені. Я говорю тихим голосом. Мене немає за що любити, мені здається, усім видно мій стан. У мене не виходить бути цікавим, я не користуюся популярністю».

Потім учасники обмінюються ролями і повторюють процедуру знову.

Після цього ведучий пропонує обом партнерам спробувати відчувати себе впевненими людьми, що ні над ким не підносяться, але й не почувуються гірше від інших.

На закінчення ведучий звертається до учасників із запитаннями:

- Якою є ваша поведінка, коли ви впевнені в собі?
- Як, ви при цьому почуваетесь?
- Розкажіть одне одному, що вам найбільше подобається у стані, коли ви «рівні»
  - Як спілкуються з іншими невпевнені і самовпевнені люди? Яке вони справляють враження?
  - Які основні характеристики впевненої в собі людини? Чим вона відрізняється від самовпевненої? Чи часто ви зустрічали впевнених у собі людей?
  - Розкажіть про свої почуття в ролі невпевненої, упевненої і самовпевненої людини.

5. Вправа «Нобелівська премія» (30 хв.)

Мета: підвищення соціальної компетентності підлітків, переживання ситуації відповідальності перед людством, робота з мріями і фантазіями про майбутнє.

Обладнання: папір, письмове приладдя, олівці, фломастери, маркери, скотч, кнопки, пластилін.

Підготовка: написати на дошці чи ватмані пункти «Нобелівського виступу».

Процедура проведення: ведучий розповідає учасникам про Нобелівську премію (додаток б), а потім пропонує ігрову ситуацію.

Ніхто не знає, які сюрпризи піднесе нам життя. Перенесемося в майбутнє. Уявіть собі, що ви відомий учений чи письменник, громадянський діяч. Нобелівський комітет прийняв рішення про присудження вам почесної премії. Урочисте вручення премії припускає відповідний виступ лауреатів — це є давньою традицією. Через якийсь час бажаючи одержать можливість виступити на церемонії вручення премії з відповідною промовою. Виберіть номінацію, з якої ви б хотіли одержати премію, і підготуйте виступ. Можете використовувати наступну схему.

Ведучий записує на дошці запитання, на основі яких учасники групи можуть побудувати свій виступ.

- Опишіть зроблене відкриття: наукові досягнення чи літературний твір.
- Поясніть, чому ваш внесок у науку чи літературу, справу миру, дістав таку високу оцінку.
- Виразіть слова подяки тим, хто допоміг вам домогтися подібного результату в роботі.
- Розкажіть про ваші плани на майбутнє.

Під час роботи можуть бути використані олівці, фломастери, пластилін тощо для зображення таблиць, графіків та інших наочних приладь.

Час на підготовку — 10 хв.

Мова кожного лауреата винагороджується оплесками. Після виступу учасники групи ставлять свої запитання «лауреату». Члени групи, що не встигли представити свої досягнення, можуть коротко назвати свою номінацію і пояснити, за що вони одержують премію.

6. Рефлексія заняття (10 хв.)

- Як ставлення до самого себе впливає на ставлення до інших людей?
- Чи легко було знайти в собі які-небудь позитивні риси, здібності й похвалити себе?

Заняття 5

Тема. «Я» і група: толерантність до себе та до інших. Самопізнання.

Мета. Показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших; показати, як толерантність до інших виростає з толерантності до себе і толерантності стосовно партнерів по групі; показати функціональну роль почуття власного достоїнства в системі самоставлення особистості; підтримати процес формування у старшокласників позитивної самооцінки; дати можливість підлітку усвідомити свої здібності, особистісні риси і порівняти свій портрет із тим, як його бачать оточуючі; показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним.

Тривалість: 1 год. 30 хв.

Хід роботи

1. Вправа «На якого казкового героя я схожий?» (10 хв.)

Мета: можливість самовираження і саморозкриття в метафоричній формі, одержання зворотного зв'язку від учасників групи, формування навичок точного міжособистісного сприйняття.

Обладнання: м'яч.

Процедура проведення: ведучий пропонує одному з присутніх обрати серед учасників групи людину, що викликає в нього асоціації з яким-небудь персонажем з казки чи героєм мультфільму і кинути йому м'яч. При цьому потрібно сказати, кого саме нагадує йому даний учасник (наприклад: «Ганно, мені здається, ти схожа на Русалоньку», «Вітю, мені здається, що ти схожий на kota Бегемота з «Майстра і Маргарити»). Учасник ловить м'яч і кидає його іншому, називаючи персонаж, із яким асоціюється ця людина, і так доти, поки м'яч не побуває в кожного. Попросіть членів групи запам'ятовувати, від кого вони одержують м'яч і що їм при цьому говорять. Останній учасник, до якого потрапив м'яч, має кинути його людині, від якої м'яч тільки-но був отриманий і висловити свою думку щодо її асоціації. (Наприклад: «Вітю, ти сказав, що я схожий на крокодила Гену, а насправді я ототожнюю себе з Чеширським Котом»). Ланцюжок таким чином розкручується у зворотному напрямі.

2. Вправа «П'ять добрих слів» (15 хв.)

Мета: одержання зворотного зв'язку від групи, підвищення самооцінювання, самопізнання, можливість зробити приємне іншій людині.

Обладнання: приладдя для малювання.

Процедура проведення: учасники діляться на підгрупи (по п'ять осіб).

Інструкція: «Кожен з вас має обвести свою руку на аркуші і на долоньці написати своє ім'я. Потім ви передаєте свій аркуш сусідові праворуч, а самі одержуєте малюнок від сусіда ліворуч. В одному з «пальчиків» отриманого чужого малюнка ви пишете яку-небудь привабливу, на ваш погляд, якість її власника (наприклад, «Ти дуже добрий», «Ти завжди заступаєшся за слабких», «Мені дуже подобаються твої вірші» тощо). Інша людина робить запис на іншому пальчику тощо, поки аркуш не повернеться до власника».

Вправу можна продовжити. Коли всі написи будуть зроблені, ведучий збирає рисунки і зачитує «компліменти», а група повинна здогадатися, кому вони призначаються.

Наприкінці вправи учасники забирають аркуші зі своїми долоньками.

Питання для обговорення:

- Які почуття в тебе виникли, коли ти читав написи на своїй «руці»?
- Чи всі твої достоїнства, про які написали інші, тобі відомі?

3. Вправа «Що моя річ знає про мене» (20 хв.)

Мета: саморозкриття, самопізнання; підвищення внутрішньогрупової довіри.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Один із учасників бере в руки якийсь зі своїх предметів і від імені цього предмета розповідає про свого хазяїна. Наприклад: «Я — Катрусина шпилька, я знаю її не дуже давно, але можу розповісти про неї...». У такий спосіб розповідають про себе всі учасники групи.

Під час обговорення ведучий підкреслює, що вміння розкритися перед іншими — найважливіша особистісна якість, що сприяє становленню близьких взаємин з людьми. Якщо людина воліє не розповідати про свої переживання і надії, промахи і невдачі, це створює в інших враження її добробуту й успішності, але платою за це стає неможливість побудови щирих стосунків, невміння попросити про допомогу.

4. Вправа «Який я?»(30 хв.)

Мета: дати можливість підліткові усвідомити себе і побачити, наскільки відповідає його «Я-образ» тому, яким його бачать оточуючі.

Процедура проведення: кожний одержує аркуш і ділить його на чотири частини (додаток 7). У першій частині учасник дає 5 відповідей на запитання «Який я?» У другій частині — 5 відповідей на запитання «Який я в очах близької людини?». У третій частині кожен учасник записує відповіді на запитання «Який я на думку свого сусіда ліворуч?» Записи повинні бути зроблені досить швидко. Потім учасники згортають свої аркуші так, щоб їхніх відповідей не було видно, і передають їх сусідові ліворуч. У такий спосіб кожен учасник одержує аркуш від сусіда праворуч. На чистій частині аркуша він має дати йому 5 характеристик. Після цього ведучий збирає аркуші й перемішує їх. По черзі зачитуються характеристики з останнього стовпчика, а група повинна вгадати, про кого ідеться. Потім обговорюється, наскільки група згодна з цим портретом. Нарешті, аркуші повертаються учасникам, і вони порівнюють усі чотири набори відповідей, самостійно аналізуючи подібності і розбіжності.

5. Рефлексія заняття (10 хв.)

- Чи вдалося вам на цьому занятті довідатися про себе щось нове, раніше невідоме?
- Наскільки добре ви, на ваш погляд, знаєте себе?

Заняття 6

Тема. «Я» і група: толерантність. До себе і до інших. Толерантне спілкування.

Мета. Показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших; показати, як толерантність до інших виростає з толерантності до себе і толерантності стосовно партнерів по групі; показати функціональну роль почуття власного достоїнства в системі самоставлення особистості; підтримати процес формування у старшокласників позитивної самооцінки; дати можливість підлітку усвідомити свої здібності, особистісні риси і порівняти свій портрет із тим, як його бачать оточуючі; показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним.

Тривалість: 1 год. 20 хв.

Хід заняття

1. Вправа «Це чудово!» (10 хв.)

Мета: підвищення самооцінювання, одержання підтримки від групи.

Процедура проведення: учасники групи стоять у колі.

Інструкція: «Зараз хто-небудь із нас вийде в коло і скаже про якусь свою якість, уміння чи талант (наприклад, «я люблю танцювати», «я вмію стрибати через калюжі»). У відповідь на кожне таке висловлювання всі ті, хто стоїть у колі, повинні хором відповісти: «Це чудово!» — Й одночасно підняти вгору великий палець. У коло учасники виходять по черзі».

2. Вправа «Порадуй мене» (15 хв.)

Мета: розвиток соціальної інтуїції, чуйності, розуміння іншої людини.

Процедура проведення: у центр кола запрошується один із учасників. Передбачається, що в нього сьогодні день народження. Завдання решти — доставити йому радість. Кожен з учасників вирішує, що йому подарувати — річ чи подію, чи щось інше (наприклад, гоночний автомобіль, кругосвітню подорож, віллу на узбережжі, «відмінно» з математики). Той, чий подарунок виявиться найвдалішим, одержує в нагороду усмішку від «іменинника». Потім стає «іменинником» і одержує подарунки інший учасник.

3. Вправа «Заморожений» (15 хв.)

Мета: удосконалювання навичок емоційного контакту.

Процедура проведення: учасники об'єднуються у пари. У кожній парі один учасник відіграє роль «замороженого», а другий — «реаніматора». За сигналом ведучого «заморожений» застигає. Упродовж хвилини «реаніматор» має оживити його, при цьому він не має права ні торкатися, ні звертатися до «замороженого» зі словами. Він може діяти тільки за допомогою погляду, міміки і пантоміми. Критерій «розморожування» — зміни у виразі обличчя чи усмішка, сміх «замороженого».

4. Вправа «Як бути толерантним у спілкуванні» (20 хв.)

Мета: навчання конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій.

Процедура проведення: кожен з нас час від часу потрапляє в конфліктні ситуації: із кимсь свариться, зазнає незаслужених звинувачень. Кожен по-своєму виходить із подібних ситуацій — хтось ображається, хтось «дає здачі», хтось намагається знайти конструктивне вирішення. Чи можна вийти з конфліктної ситуації за допомогою толерантної поведінки, зберігши власне достоїнство і не принизивши іншого? Ведучий пропонує комусь із учасників групи пригадати та розповісти ситуацію, коли його чи кого-небудь зі його знайомих скривдили. Цей учасник виступить у ролі того, кого скривдили, а інший у ролі кривдника. Учасники повинні розіграти цю сцену. Використовуючи запропоновану нижче схему, «скривджений» спробує гідно вийти із ситуації. Наприклад, мама дорікає сину при друзях за те, що він не вимив посуд.

Схема гідного виходу із ситуації:

1. Почни розмову з конкретного і точного опису ситуації, що тебе не влаштовує: «Коли ти накричала на мене при хлопцях...».

2. Вирази почуття, що виникли в тебе у зв'язку з цією ситуацією і поведінкою людини стосовно тебе: «...я почувся незручно...».

3. Скажи людині, як би тобі хотілося, щоб вона вчинила. Запропонуй їй інший варіант поведінки, що влаштовує тебе: «...тому наступного разу я прошу

тебе висловлювати свої зауваження не у присутності моїх друзів...».

4. Скажи, як ти вчиниш у випадку, якщо людина змінить свою поведінку: «...тоді я прислухатимуся до твоїх зауважень».

5. Запропонуйте виконати це завдання декільком парам учасників.

6. Обговорення: учасники групи висловлюють свою думку про те, чий вихід із ситуації виявився найвдалішим і чому.

5. Вправа «Я-висловлювання» / «Ти-висловлювання» (ця вправа є продовженням і закріпленням попередньої. 10 хв.)

Мета: навчитися толерантно (у неагресивній манері) виражати свої негативні почуття, такі як невдоволення, образа, засмучення тощо; зробити спілкування більш безпосереднім і вільним.

Процедура проведення: ведучий пояснює різницю між «Я-висловлюванням» і «Ти-висловлюванням». Наприклад, використання в мові «Я-висловлювань» робить спілкування більш безпосереднім, допомагає виразити свої почуття, не принижуючи іншої людини. «Я-висловлювання» припускає відповідальність співрозмовника за свої думки і почуття («Я дуже турбуюся, якщо тебе немає вдома до 10-ї вечора»), метою «Ти-висловлювання» є обвинуватити іншу людину («Ти знову прийшов додому об 11-й вечора!»). Якщо ми використовуємо «Ти-висловлювання», то людина, до якої ми звертаємося, відчуває негативні емоції: гнів, роздратування, образу. Використання «Я-висловлювань» дає змогу людині вислухати вас і спокійно вам відповісти.

Ведучий просить скласти «Я-висловлювання» для запропонованих ситуацій (додаток 8).

6. Рефлексія заняття (10 хв.)

- Про які способи толерантного спілкування ви сьогодні дізналися?
- Які переваги толерантного спілкування?

Заняття 7

Тема. Толерантність до інших: різні світи (частина 1)

Мета: показати масштаби і небезпеку виявів нетерпимості між народами і культурами; дати можливість усвідомити причини і наслідки нерозуміння, що виникає в результаті взаємодії людини з представниками інших культур; розвинути соціальну уяву і соціальну перцепцію, сформувати навички й настанови, необхідні для успішної взаємодії з представниками іншої культури, людьми, що сповідають інші погляди, допомогти усвідомити різноманіття культур.

Тривалість: 1 год.30 хв.

Хід роботи

1. Вправа «Відгадай колір за жестом» (7 хв.)

Мета: розвиток невербальної експресії.

Обладнання: невеликі квадратики кольорового паперу.

Процедура проведення: учасник, який бажає розпочати гру, виходить за двері, а група в цей час вибирає якийсь колір з-поміж розкладених на столі

квадратів. Учасник, що повернувся, має відгадати, який колір обрала група. Для цього він може звернутися до кожного з учасників і ця людина повинна показати обраний колір рухом. При цьому не можна використовувати рухи, що мають безпосередній значеннєвий зв'язок із кольором, чи зображувати предмети, що мають певне забарвлення (наприклад, маючи на увазі блакитний колір, показувати на небо чи імітувати переливання води). Той, хто відгадає може звертатися до різних учасників доти, доки не сформулює свою гіпотезу.

2. Вправа «Карта нетерпимості» (10 хв.)

Цілі: показати, наскільки широко поширена інтолерантність у світі і як вона небезпечна; стимулювати у старшокласників зацікавленість у пошуках шляхів виходу із глобальних конфліктів.

Обладнання: карта світу і прапорці.

Процедура проведення: ведучий і учасники називають «гарячі точки» планети (наприклад, Ічкерія, Югославія, Афганістан, Іран, Ізраїль) і позначають їх на карті прапорцями.

Питання для обговорення:

- Чи можна виправдати конфлікти, що призводять до людських жертв?
- Які основні причини конфліктів?
- Які ви могли б запропонувати способи, що допомагають уникнути та не допустити виникнення загрози війни?

3. Вправа «Групова картинка» (10 хв.)

Цілі: усвідомлення стереотипів поведінки різних груп; активізація, підвищення настрою в учасників групи.

Процедура проведення: група ділиться на підгрупи з трьох-чотирьох осіб. Кожна підгрупа обирає якусь національність, народ, етнічну групу і придумує, як її зобразити так, щоб інші учасники могли відгадати. Можна використовувати міміку, жести, вигуки, але не можна використовувати слова. Дається кілька хвилин на підготовку завдання, потім підгрупи представляють свою пантоміму всій групі. Група вгадує, який народ зображує дана підгрупа.

4. Вправа «Павутина забобонів» (15 хв.)

Цілі: показати, як почувається людина, яка є об'єктом стереотипів і забобонів; дати старшокласникам можливість навчитися підтримувати людину, що почувається приниженою.

Обладнання: клубок ниток чи моток мотузки.

Процедура проведення: ведучий розповідає про негативну роль забобонів у взаєминах між людьми. Обплутана павутиною забобонів, людина почувається безправною, беззахисною, скривдженою, позбавленою права голосу. Щодо деяких національностей, етнічних меншостей є безліч анекдотів, заснованих на негативних стереотипах і ярликах.

Ведучий просить учасників згадати і назвати який-небудь народ, що традиційно є об'єктом глузувань і анекдотів. Ведучий пропонує комусь з учасників зіграти роль обраного народу. Цей учасник сідає в центр кола на стілець, а інші починають розповідати про названу національність анекдоти, засновані на негативних стереотипах і забобонах чи висловлювати існуючі

негативні уявлення. Після кожного негативного висловлення ведучий обмотує учасника, що представляє «народ», мотузкою, ніби обплутуючи «павутиною забобонів», доти, доки той не зможе поворухнутися.

Ведучий запитує «народ» про те, що він зараз почуває. «Народ» розповідає про свій стан і свої почуття. Потім ведучий ставить учасникам запитання: «Які у вас виникли почуття? Ви б хотіли опинитися в ролі такого «народу»?» У членів, групи виникає бажання розплутати «народ». Для цього ведучий пропонує всім пригадати щось гарне про цей «народ». Учасники по черзі висловлюються, а ведучий у цей час поступово розплутує «павутину». Вправа закінчується, коли «народ» цілком звільнений від «павутини забобонів».

5. Гра «Карамбія» (35 хв.)

Цілі: надати підліткам можливість зрозуміти і відчувати причини і наслідки міжкультурного нерозуміння; допомогти усвідомити, що успішне спілкування з представниками іншої культури неможливе без знання її норм і правил.

Обладнання: письмові інструкції (додаток 9).

Процедура проведення:

3-поміж учасників оберіть двох-трьох членів групи, що у цій грі виконуватимуть роль «посланців». Не загострюючи на цьому уваги, ведучий має так підібрати посланців, щоб вони різнилися між собою за зовнішніми ознаками: наприклад, хлопчиків і дівчаток: «Посланці» виходять до іншої кімнати. Там вони одержують інструкцію і на її основі готують запитання для групи (час на підготовку — 10 хвилин). Кожен «посланець» готує свій перелік запитань самостійно.

Поки посланці виконують завдання, дайте всій групі наступну інструкцію: «Ми — карамбійці, представники країни Карамбія, що має багате Історичне минуле, величезну територію і невичерпні природні ресурси. До нас їдуть посланці з іншої країни, щоб дізнатися про нас і нашу культуру. Ми повинні дотримуватися трьох правил, що діють у нашій країні:

- Ми можемо говорити тільки з людиною тієї самої статі, що й самі (це стосується та посланців).
- У нашому словнику всього два слова — «так» і «ні».
- Наша відповідь на запитання залежить від того, усміхається той, хто нас запитує, чи ні. Якщо людина усміхається, ми відповідаємо «так», якщо не усміхається, відповідаємо «ні».

Почніть гру, коли «посланці» готові. Запрошуйте їх по одному так, щоб інші посланці не знали, які запитання ставлять його колеги.

Після опитування кожен із посланців представляє свій звіт про культуру Карамбії і її жителів.

Питання для обговорення й аналіз: після того як експерти завершать свої звіти, запропонуйте групі дискусію, обравши деякі з наступних запитань (можна записати їх на дошці):

- Як карамбійці прийняли посланців: чи були вони доброзичливі, дружелюбні, орієнтовані на взаємодію?

- Чи помітили посланці які-не-будь особливості поведінки і спілкування в карамбійців?
- Які почуття виникли у посланців під час контакту з карамбійцями?
- Чи були у вашому житті ситуації, у яких ви теж відчували подібні почуття? Попросіть бажаючих розповісти про це.
- Що можуть карамбійці сказати про поведінку посланців?
- Як ви поясните випадки непорозумінь?
- Що корисного дала вам ця гра?

Після обговорення запитань «карамбійці» можуть розповісти посланцям про правила поведінки і спілкування їхньої культури.

Під час обговорення відзначте наступні ключові моменти:

- Представники різних культур часто пояснюють ту саму поведінку по-різному.
- Людина використовує для оцінювання іншої культури цінності, очікування і способи поведінки, вироблені у власній культурі, і діє відповідно до них.
- Людина, потрапляючи в іншу культуру, часто не має ніякої інформації про неї, проте бачить її особливості в негативному світлі.
- Занурення в Іншу культуру часто викликає в людини страх і невпевненість.
- Нерозуміння причин поведінки представників іншої культури породжує протидію, дратівливість, агресивність.
- Люди часто думають, що їхня мова найкраща, а її носії — найрозумніші.
- Однією з найкращих стратегій для розуміння іншої культури є встановлення близької дружби з людиною цієї культури, яка може стати провідником і захисником.

6. Рефлексія заняття (10 хв.)

- Які стереотипи впливають на поведінку людини?
- Які почуття можуть виникати в людей, що зазнають нетерпимого ставлення з боку оточуючих?

Заняття 8

Тема. Толерантність до інших: різні світи (частина 2)

Мета: показати масштаби і небезпеку виявів нетерпимості між народами і культурами; дати можливість усвідомити причини і наслідки нерозуміння, що виникає в результаті взаємодії людини з представниками інших культур; розвинути соціальну уяву і соціальну перцепцію, сформувати навички й настанови, необхідні для успішної взаємодії з представниками іншої культури, людьми, що сповідують інші погляди, допомогти усвідомити різноманіття культур.

Тривалість: 2 год.

Хід роботи

1. Гра «Невідомі світи»(2 год.)

Повний варіант розрахований на два заняття, можливе проведення тільки двох перших етапів із трьох (70 хвилин).

Обладнання: приладдя для малювання (папір для письма і папір для креслення, олівці, фломастери, маркери, ватман, кольоровий папір), клей, пластилін, скотч, ножиці.

Процедура проведення: перед початком гри всі учасники діляться на 2 команди. Це можна зробити за допомогою жеребкування. Можливий також наступний спосіб. Ведучий пропонує вийти на середину двом «добровольцям». Кожен з них має запросити до себе в команду людину, що вирізняється серед інших за якоюсь ознакою (наприклад, за кольором волосся, статтю, нелюбов'ю до вітчизняної естради тощо). Потім обраний член групи в такий само спосіб запрошує в команду наступну людину тощо. Вибір учасників здійснюється представниками обох команд по черзі. Коли команди остаточно сформовані, можна починати гру.

Гра складається з трьох етапів.

Етап 1. «Створення світів» (30 хв.)

Учасникам оголошується, що кожна з підгруп — це невідома інопланетна цивілізація, що повинна бути створена зусиллями всіх членів команди. Групи одержують від ведучого все необхідне для роботи: «план» створення цивілізацій (додаток 8) і канцелярське приладдя (ватман, маркери, кольорові олівці тощо). В обговоренні ключових характеристик «цивілізації» повинні брати участь усі члени команди.

Групи сідають у віддалених місцях або розходяться по різних кімнатах. Після закінчення заздалегідь обговореного часу робота зі створення «світів» повинна бути закінчена.

Етап 2. «Зустріч» (40 хв.)

Команди збираються в одній кімнаті. Ведучий гри виголошує промову (додаток 8.2), описуючи ситуацію зустрічі між представниками цивілізацій і необхідність ближчого знайомства між ними.

Далі відбувається почергова презентація «світів». Презентації краще проводити за певним планом. Спочатку «господарі» повідомляють назву свого світу, учать гостей прийнятого в їхній цивілізації вітання, показують портрет мешканця і розповідають про нього, знайомлять гостей зі своїм законодавством. Наприкінці гостей пригощають стравами інопланетної кухні, навчають «національного» танцю.

Питання для обговорення:

- Чим схожі та чим відрізняються мешканці обох світів?
- Проаналізуйте норми і правила, якими керуються представники різних цивілізацій.

Етап 3. «Прийняття загальних законів» (45 хв.)

На цьому етапі команди мають домовитися між собою про правила взаємодії на невідомій планеті й розподіл наявних ресурсів корисних копалин (додаток 8.3).

Одержавши необхідні інструкції, команди віддаляються на якийсь час для обговорення законів, що, з їхнього погляду, необхідно прийняти (кожна команда формулює не більше чотирьох законів). Далі обидві команди сідають за «стіл переговорів». Перед ними лежить ватман, на якому записуватимуться прийняті закони. Закони висуваються командами по черзі. Кожен із запропонованих законів спочатку обговорюється (якщо необхідно, у нього вносяться виправлення), потім ставиться на загальне голосування (наприклад, піднятий угору палець — «за», опущений униз — «проти»).

Наприкінці гри всі учасники ставлять під «законодавством» свої підписи, після цей ватман прикріплюється на стіну.

Питання для обговорення:

- Які з прийнятих «законів» викликали найбільше розбіжностей і з чим це зв'язано?
  - Що могло б зробити процес переговорів успішнішим?
- 2. Рефлексія заняття (10 хв.)**
- Що допомагало і що заважало командам знаходити компроміси й укладати угоди під час гри?
  - Які кроки потрібно починати і яких правил дотримуватися, щоб стосунки між людьми мали толерантний характер?

Заняття 9

Тема. Толерантність до інших: учимося співчуття

Мета: розвиток у підлітків здатності до розуміння, співпереживання та співчуття.

Тривалість: 1 година

Хід роботи

1. Вправа «Будь уважним» (7 хв.)

Мета: розвиток спостережливості.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Ведучий пропонує їм уважно подивитися один на одного і запам'ятати, хто у що одягнений. Потім члени групи сідають спинами одне до одного. Ведучий запитує учасників: «Ганнусю, пригадай, як одягнений Олег?», «Олексію, якого кольору штани у Сергія?», «Катю, хто сьогодні прийшов у білій футболці і чорних джинсах?» тощо.

2. Вправа «Іван-покиван» (1 хв.)

Мета: розвиток довіри і підтримки всередині групи.

Процедура проведення: учасники стають у коло якомога щільніше одне до одного. Один із них виходить у центр кола. Він намагається максимально розслабитися, а інші гравці, витягнувши руки перед собою, погойдують учасника, що знаходиться в центрі, з боку вбік, підтримуючи його і не даючи впасти. У центрі кола можуть побувати всі бажаючі.

Ведучий запитує всіх, хто побував у центрі кола: «Хто справді зумів розслабитися, довіритися людям у колі?»

Членам групи треба оцінити ступінь своєї довіри за 5-бальною шкалою, піднявши руку з відповідною кількістю пальців. Учасників з «низьким» ступенем довіри до групи можна запитати, чому вони не зуміли розслабитися, що їм заважало тощо.

3. Вправа «Зрозумій мене» (25 хв.)

Мета: зрозуміти думки і почуття співрозмовника, його думку.

Процедура проведення: Учасники сидять у колі. Ведучий пропонує кожному по черзі коротко розповісти про ситуацію, коли з ним учинили несправедливо (інтолерантно). Сусід, що сидить ліворуч, має переказати цю історію якомога точніше, а також спробувати зрозуміти і передати почуття оповідача. Автор історії оцінює, зокрема, точність переказу. Вправу можна проводити по колу.

4. Вправа «Очі в очі» (10 хв.)

Мета: концентрація на думках і почуттях іншої людини.

Процедура проведення: учасники діляться на пари. Упродовж 3 хвилин партнери мовчки дивляться один одному в очі, намагаючись зрозуміти думки і почуття, ніби спілкуючись очима. Потім учасники діляться своїми відчуттями з групою.

Питання для обговорення:

- Чи вдалося комусь зрозуміти одне одного без слів?
- Які почуття відчують люди під час тривалого контакту очима?
- Чи виникає відчуття розуміння, довіри, духовної близькості?

Домашнє завдання. Учасникам зачитується Загальна декларація прав людини. До наступного заняття їм необхідно ретельно ознайомитися з її змістом.

5. Рефлексія заняття (10 хв.)

- Чи важко поставити себе на місце іншої людини і зрозуміти її переживання?
- Які групи людей особливо мають потребу у співчутті, підтримці й розумінні?

Заняття 10

Тема. Межі толерантності

Мета: допомогти зрозуміти і відчути межі толерантної поведінки; знайти критерії, що визначають допустимість толерантної поведінки в тому чи іншому випадку; розвивати здатність до критичного аналізу, самостійність мислення; розвивати соціальне сприйняття.

Тривалість: 1 година 35 хв.

Хід роботи

1. Вправа «Друкарська машинка» (7 хв.)

Мета: розвиток навичок міжособистісної взаємодії.

Учасники стоять у колі. Ведучий пропонує відтворити уривок з добре відомої пісні чи вірша. Кожен по черзі вимовляє по одній букві слова.

Наприкінці слова — усі встають, на розділовий знак — тупотять ногою, наприкінці рядка — плескають у долоні. Хто помиляється — вибуває з гри.

2. «Устигни вставити слово» (20 хв.)

Учасники гри кидають один одному м'яч. Той, хто кидає, називає якийсь іменник, а той, кому адресований м'яч, має швидко назвати дієслово, що підходить за змістом. Хто говорить нісенітницю — вибуває з гри. Той, хто правильно підібрав дієслово, називає свій Іменник і кидає м'яч іншому учаснику тощо. Гра ведеться у швидкому темпі.

3. Обговорення Декларації прав людини (20 хв.)

Мета: ознайомлення підлітків із Загальною декларацією прав людини; обговорення питань щодо порушення прав людини і людської гідності; усвідомлення особистої відповідальності кожної людини за дотримання прав усього людства; розуміння того факту, що порушення прав людини є однією з форм нетерпимості.

Процедура проведення: ведучий ініціює обговорення Загальної декларації прав людини на основі запитань:

- Які права людини найчастіше порушуються?
- Які інтолерантні дії найчастіше ведуть до порушення прав людини?
- Які наслідки порушення прав людини ви можете назвати?
- Які права людини порушуються у випадку етнічних конфліктів?
- Які дії, на вашу думку, повинні починатися у випадку порушення прав людини?

• Чи може конкретна людина вплинути на дотримання прав людини? Якими способами?

4. Вправа «Кодекс толерантності» (15 хв.)

Мета: створення «Кодексу толерантності».

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам групи на основі Загальної декларації прав людини створити «Кодекс толерантності». Кожен учасник відзначає в Декларації 10 статей, що, на його думку, найважливіші для «Кодексу толерантності». Потім ведучий називає номери статей. Загальним голосуванням вибирають 10 статей. Номери статей, що набрали найбільшу кількість голосів, записуються на дошці, ведучий зачитує їх зміст.

5. Вправа «Суд присяжних» (30 хв.)

Мета: прийняття рішень на основі «Кодексу толерантності».

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам групи уявити, що вони — громадяни країни, у якій усі судові рішення по цивільних і кримінальних справах приймаються на основі «Кодексу толерантності». З-поміж учасників обирається суддя, прокурор, адвокат і присяжні засідателі (3-5 осіб). Адвокат є захисником підсудного, прокурор — звинувачувачем, присяжні засідателі після обговорення між собою виносять своє рішення, а суддя зачитує вирок. У суді розглядається кілька справ (додаток 10.2). Ведучий використовує на свій розсуд будь-які ситуації із запропонованого переліку. Для слухання

кожної справи може висуватися новий склад суду. Щодо кожної справи суд має прийняти спеціальне рішення.

Після завершення вправи учасники групи обговорюють важливість дотримання законів толерантності та критерії допустимості чи неприпустимості толерантної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

б. *Рефлексія заняття (10 хв.)*

- Чи може інтолерантна поведінка бути виправданою?
- Якщо так, то в яких випадках?
- У яких сферах життя проблема толерантності — інтолерантності стоїть найгостріше?

Заняття 11

Тема. Підсумкове заняття

Мета: спільне обговорення результатів тренінгу; одержання зворотного зв'язку від групи; підбиття підсумків, прощання з учасниками тренінгу.

Тривалість: 45 хв.

Хід роботи

1. *Вправа «Згадати все» (10 хв.)*

Мета: повторення й узагальнення пройденого.

Процедура проведення: учасники кидають один одному м'яча, називаючи якості й особливості поведінки, властиві, на їхній погляд, толерантній людині. Треба намагатися не повторювати вже названі характеристики. У грі повинні взяти участь усі члени групи.

2. *Вправа «Коло «зворотного зв'язку» (25 хв.)*

Мета: одержання зворотного зв'язку від групи, обмін почуттями і враженнями.

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам по колу висловити свої думки з наступних тем:

- Що найбільше запам'яталося, сподобалося в тренінгу?
- Яка тема була особливо актуальною, цікавою?
- Чи потрібні, на ваш погляд, подібні тренінги для підлітків?
- Які питання щодо обговорення теми «Толерантність» було б цікаво обговорити в подібному циклі занять?
- Як ви збираєтеся використовувати те, чого навчилися у групі?

3. *Вправа «Поема про толерантність» (7 хв.)*

Мета: узагальнення отриманого досвіду, зворотний зв'язок про тренінг.

Процедура проведення. Перший варіант. Усі учасники одержують по аркушу і фломастеру. Кожен учасник пише на своєму аркуші короткий рядок, яким починатиметься поема (наприклад: «толерантність - це повага і впевненість у тому, що тебе розуміють», «це можливість знайти друзів», «таким коли-небудь стане нам світ», «толерантність — це непросто!» тощо). Ведучий збирає в учасників їхні аркуші та зачитує їх один за одним як поему.

Другий варіант. Кожен учасник пише свій рядок, потім передає аркуш сусідові ліворуч і той дописує свій рядок, що продовжує поему тощо. Після того, як кожний напише по одному рядку на аркуші, закінчена поема повертається ведучому.

Поему можна розмножити й роздати всім учасникам тренінгу. На завершення тренінгу влаштовується чаювання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

Додаток 1

Базові правила групової роботи

Участь у груповій роботі впливає на формування особистості підлітка. У зв'язку з цим уже на першому занятті необхідно прийняти етичні правила групової роботи, що сприяли б створенню комфортної, безпечної обстановки у групі, і дотримувати їх упродовж усього тренінгу. Нижче наводяться базові правила, однак група може доповнити цей перелік своїми правилами (наприклад: не спізнюватися, говорити по черзі тощо).

- *Конфіденційність.* Усе, про що говориться у групі щодо конкретних учасників, не повинне стати надбанням третіх облич (варто пояснити підліткам, що в особливих випадках ведучий може виносити інформацію за межі групи для збереження благополуччя самої дитини чи інших членів групи).
- *Принцип добровільної участі у групі.* Члени групи можуть не брати участі у тих чи інших вправах. Учасник має право вийти з групи, заздалегідь оголосивши про своє рішення ведучому і всім учасникам.
- *Доброзичлива, відкрита атмосфера.* Неприпустимі агресивні дії і висловлювання учасників стосовно одне одного. Члени групи можуть говорити про свої почуття, але не повинні давати оцінки (насамперед негативні) поведінці і висловлюванням інших.

Додаток 2

Визначення толерантності

Красивими великими літерами напишіть ці визначення на ватмані в такий спосіб: на одному боці слова «Толерантність — це...», а на іншому — визначення. Перед початком заняття прикріпіть ватман на дошку чи на стіні так, щоб на лицьовому боці було написано «Толерантність — це...». Після виступів представників підгруп поверніть їх іншим боком.

Толерантність це:

- 1 Співпраця, дух партнерства.
- 2 Готовність приймати чужу думку.
- 3 Повага людського гідності.
- 4 Повага прав інших.
- 5 Прийняття іншого таким, яким він є.
- 6 Здатність поставити себе на місце іншого.
- 7 Повага права бути іншим.
- 8 Визнання різноманіття.
- 9 Визнання рівності інших.
- 10 Терпимість до чужих думок, вірувань і поведінки.
- 11 Відмовлення од домінування, заподіяння шкоди і насильства.

Додаток 3

№	Риси толерантності особистості	А	Б
---	--------------------------------	---	---

1.	Прийняття інших		
2.	Поблажливість		
3.	Терпіння		
4.	Почуття гумору		
5.	Чуйність		
6.	Довіра		
7.	Альтруїзм		
8.	Терпимість до розбіжностей		
9.	Уміння володіти собою		
10.	Доброзичливість		
11.	Уміння не засуджувати інших		
12.	Гуманізм		
13.	Уміння слухати		
14.	Допитливість		
15.	Здатність до співпереживання		

Додаток 4

Лекція

«Чим відрізняється толерантна особистість від інтолерантної» (підготовлена на основі робіт Г. Олпорта)

Розподіл людей на толерантних та інтолерантних є досить умовним. Крайні позиції зустрічаються рідко. Кожна людина у своєму житті робить як толерантні, так і інтолерантні вчинки. Проте, схильність поводитися толерантно чи інтолерантно може стати стійкою особистісною рисою, що й дає змогу розрізняти толерантні та інтолерантні особистості й характеризувати їх.

1. *Знання самого себе.* Толерантні люди більше знають про свої достоїнства й недоліки. Критично ставлячись до себе, вони не прагнуть у всіх своїх негараздах звинувачувати оточуючих.

Психологи дійшли висновку, що в толерантної особистості значно більший розрив між «Я-ідеальним» (тобто, уявленням про те, яким би «Я» хотів стати) і «Я-реальним» (уявленням про те, який «Я» є), ніж у інтолерантної людини (у якої «Я-ідеальне» і «Я-реальне» практично збігаються). Толерантні люди краще знають самих себе, причому не тільки свої достоїнства, а й недоліки, тому менш задоволені собою. У зв'язку з цим потенціал для саморозвитку в них вище. Інтолерантна людина зауважує в себе більше достоїнств, ніж недоліків, тому у всіх проблемах частіше схильна обвинувачувати оточуючих.

2. *Захищеність.* Інтолерантній людині важко жити у згоді як із самою собою, так і з іншими людьми. Вона побоюється свого соціального оточення і навіть себе, своїх інстинктів. Над нею ніби нависає відчуття постійної погрози. Толерантна людина зазвичай почувається безпечно. Тому вона не прагне

захищатися від інших людей і груп. Відсутність погрози чи переконаність, що з нею можна справитися — важлива умова формування толерантної особистості.

3. *Відповідальність.* Інтолерантна людина вважає, що події, які відбуваються, від неї не залежать. Вона не владна над долею. Вона переконана, наприклад, що багато подій пояснює астрологія, їй легше думати, що щось відбувається із нею, а не нею. Толерантні люди, навпаки, переконані, що доля залежить не від розташування зірок, а від них самих. Толерантні люди не перекладають відповідальність на Інших, вони несуть її самі. Інтолерантні прагнуть зняти із себе відповідальність за те, що відбувається з ними і довкола них. Ця особливість пов'язана з прагненням в усьому звинувачувати інших і лежить в основі формування забобонів у ставленні до інших груп — не я ненавиджу і заподіюю шкоду іншим, це вони ненавидять і заподіюють мені шкоду

4. *Потреба у визначеності.* Інтолерантні особистості поділяють світ навпіл — на чорне і біле. Для них не існує півтонів, є тільки два типи людей — погані і гарні, тільки один правильний шлях у житті. Вони наголошують на розбіжностях між «свою» і «чужою» групами. Вони не можуть ставитися до чогось нейтрально: усе, що відбувається, або схвалюють, або ні. Толерантна людина, навпаки, визнає світ у його різноманітті і готова вислухати будь-яку думку.

5. *Орієнтація на себе — орієнтація на інших.* Виявилось, що толерантна особистість більше орієнтована на себе в роботі, у фантазіях, творчому процесі, теоретичних міркуваннях. У проблемних ситуаціях толерантні люди схильні звинувачувати себе, а не оточуючих. Такі люди прагнуть до особистісної незалежності більше, ніж до приналежності зовнішнім інститутам і авторитетам, тому що їм не потрібно за когось ховатися.

Дослідження психологів засвідчили, що прагнення належати до суспільних інститутів у інтолерантних людей виражено значно сильніше, ніж у толерантних. Так, дівчата з антисемітськими тенденціями більш схильні поєднуватися в сестринства, більш релігійні, більш патріотичні. Численні дослідження виявляють позитивний зв'язок між існуванням у людини забобонів і високим «патріотизмом». Був показаний зв'язок між націоналізмом і ненавистю до меншостей у нацистській Німеччині.

6. *Схильність до порядку.* Психологи з'ясували, що інтолерантна людина надто великого значення надає охайності, гарним манерам, ввічливості. Для неї важливо, щоб в усьому був порядок. Для толерантних людей ці якості не представляють такої великої цінності і відходять на другий план.

Нацисти надзвичайно важливу роль відводили цій чесноті. Гітлер проповідував аскетизм. Відповідно до нацистських переконань усе життя людини повинно проходити згідно з протоколом. Євреїв постійно звинувачували в непорядності, аморальності, неохайності.

Інтолерантна людина не тільки любить порядок узагалі, вона особливо любить соціальний порядок. У своєму прагненні належати партії,

національності, угрупованню вона знаходить безпеку і визначеність. Ця приналежність дає їй захист від постійного занепокоєння.

7. *Здатність до емпатії.* Здатність до емпатії визначається як соціальна чутливість, уміння давати правильні судження про інших людей.

Що є основою емпатійних здібностей — точно не визначено. Можливо, це продукт сприятливої сімейної атмосфери, розвинених естетичних почуттів, високих соціальних цінностей.

В одному з експериментальних досліджень виявлялася здатність до емпатії в толерантних та інтолерантних студентів. Упродовж 20 хвилин студенти однієї статі і віку розмовляли на різні теми одне з одним наодинці. Кожний формував своє уявлення про співрозмовника. Після бесіди експериментатор попросив студентів заповнити опитувальник, що виявляє ступінь толерантності, за свого співрозмовника. Виявилось, що інтолерантні студенти оцінювали своїх партнерів по експерименту відповідно до своїх власних переконань, тобто вони виглядали в їхніх очах більш інтолерантними, ніж були насправді. Толерантні студенти виявили точніші судження про людей — вони адекватніше оцінювали як толерантних, так і інтолерантних співрозмовників.

8. *Почуття гумору.* Почуття гумору і здатність посміятися над собою - важлива риса толерантної особистості. У того, хто може посміятися над собою, менша потреба відчувати перевагу над іншими.

9. *Авторитаризм.* Для інтолерантної особистості надзвичайно важлива суспільна ієрархія. Коли американських студентів попросили назвати людей, яких вони вважають великими, інтолерантні назвали імена лідерів, що мали владу і контроль над іншими (Наполеон, Бісмарк), у той час як для толерантних більш властиво називати артистів, учених (Чаплін, Ейнштейн). Інтолерантну особистість влаштовує життя в упорядкованому, авторитарному суспільстві сильною владою. Інтолерантна людина вважає, що зовнішня дисципліна надзвичайно важлива. Толерантна людина воліє жити у вільному, демократичному суспільстві.

Таким чином, є два шляхи розвитку особистості: Інтолерантний і толерантний. Інтолерантний шлях характеризується уявленням про власну винятковість, прагненням переносити відповідальність на оточення, відчуттям навислої загрози, потребою в порядку, у бажанні сильної влади. Інший шлях — шлях людини вільної, яка добре себе знає. Добре ставлення до себе співіснує з позитивним ставленням до оточуючих і доброзичливим ставленням до світу.

Додаток 5

Мої кращі якості

Мої кращі риси	Мої здібності й таланти	Мої досягнення

Додаток 6

Інформація про Нобелівську премію

Останні 30 років в історії людства по праву можна вважати періодом небувалого розквіту науки, відкриттів і винаходів, що цілком змінили життя людей. Вдячні сучасники не залишаються байдужими до великих відкриттів, знаходячи засоби і способи винагородити їх авторів. Премія, що стала символом вищого досягнення в галузі науки і літератури, була заснована наприкінці позаминулого століття шведським інженером і промисловцем Альфредом Нобелем, який винайшов порох і динаміт. Усе своє майно він заповідав витратити на винагороди вченим і літераторам, які зробили неоціненний внесок у прогрес людства, а також суспільним діячам, що сприяли зміцненню світу та миру між народами. Нині не існує іншої нагороди, що користується таким величезним міжнародним авторитетом.

Нобелівські премії видаються з 1901 р. У різний час лауреатами Нобелівської премії стали: Альберт Ейнштейн, що створив теорію відносності; Нільс Бор, що побудував першу модель атома; Хане Бете, що пояснила природу сонячного випромінювання; П.Л. Капіца і Л.Д.Ландау, що відкрили таємниче явище надтекучості; Б.Л.Пастернак — автор «Доктора Живаго»...

Номінації, з яких заснована премія, спеціально обговорені в заповіті Альфреда Нобеля, підписаного ним 27 листопада 1895 р. у м. Парижі.

Заповіт Альфреда Нобеля

Я, Альфред Бернхард Нобель, обміркувавши і вирішивши, справжнім оголошую мій заповіт щодо майна, нажитого мною до моменту смерті.

Усе реалізоване майно, що залишилося після мене, необхідно розподілити в такий спосіб: капітал мій виконувачі духівниці повинні перевести в цінні папери, створивши фонд, відсотки з якого видаватимуться у вигляді премії тим, хто протягом попереднього року приніс користь людству. Зазначені відсотки варто розділити на п'ять рівних частин, що призначаються: перша частина тому, хто зробив найбільш важливе відкриття чи винахід у галузі фізики, друга — тому, хто зробив велике відкриття чи вдосконалення в галузі хімії, третя — тому, хто домогся видатних успіхів у галузі фізіології чи медицини, четверта — хто створив найвизначніший літературний твір, що відображає людські ідеали, п'ята — тому, хто зробить вагомий внесок у зміцнення народів, знищення рабства, зниження кількості існуючих армій і сприяння мирній домовленості (...).

...Моє особливе бажання полягає в тому, щоб на присудження премій не впливала національність кандидата, щоб премію одержували найбільш гідні (...).

...Цей заповіт є останнім і остаточним, він має чинність закону і скасовує всі мої попередні заповіти, якщо такі виявляться після моєї смерті.

Альфред Б.Нобель, Париж, 27 листопада 1895 року.

До п'яти номінацій, уведеним Нобелем, 1968 року додалася премія в галузі економічних наук.

Майбутніх лауреатів Нобелівської премії можна розпізнати не тільки за великою науковою продуктивністю і високим ступенем цитування їхніх робіт

іншими авторами (ще до нагородження майбутніх лауреатів цитують у 40 разів частіше, ніж середніх дослідників), а й за деякими деталями їхньої біографії. Зазвичай це люди, талант яких виявляється дуже рано. Вищі навчальні заклади вони закінчують у 19—20 років, а у 25 стають докторами наук. Майбутні номінанти зазвичай навчаються у великих наукових центрах і обирають собі в керівники відомих учених. Премію вони одержують найчастіше у віці 39 років. Додаток до заняття 5 (див. табл. 4)

Додаток 7

«Який я»

Що я думаю про себе	Що думає про мене близька людина (мама, тато, друг, інші)	Що про мене, на мій погляд, думає сусід ліворуч	Що думає про мене сусід праворуч (заповнює сусід)

Додаток 8

Складіть «Я-висловлювання»

1. Твій друг(подруга) попросив(ла) у тебе одяг і порвав(ла) його.
2. Твій молодший брат пообписував ручкою твої підручники;
3. Твої друзі пішли в кіно, а тебе не взяли із собою.
4. Твій учитель незаслужено звинуватив тебе в тому, що ти списав(ла) контрольну в сусіда.
5. Ви з другом домовилися зустрітися на вулиці. Ти прочекав(ла) його півгодини, а він так і не прийшов.
6. Тренер сказав, що ти пропускаєш тренування, тому він відраховує тебе з команди.

Додаток 9

Інструкція для посланців

Ваша країна планує встановити дипломатичні зв'язки з країною Карамбією. Для цього потрібно довідатися, що це за країна і які особливості її культури. Уряд вашої країни наділив вас почесною місією: ви маєте відправитися як посланець у Карамбію. Цей візит буде першим контактом представника вашої країни з цією культурою. Ваша завдання полягає в тому, щоб довідатися якнайбільше про культуру цієї країни, її жителів, і написати звіт своєму урядові. Ваша діяльність, на жаль, має одне обмеження: жителям Карамбії потрібно ставити тільки такі запитання, на які можна відповісти або «так», або «ні». Ви можете закінчити візит, як тільки відчуєте, що зібрали досить інформації для звіту.

Якщо у вас є запитання щодо правил гри, поставте їх до того, як гра почалася.

Підготуйте запитання до жителів Карамбії. Не повертайтеся в кімнату, поки вас не запросять.

План створення «цивілізації»

1. Назва світу і його представників.
2. Портрет представника цієї цивілізації.
3. Їхні специфічні особливості, характер.
4. Їхній спосіб життя: добовий ритм, улюблені заняття тощо.
5. Закони, за якими живуть представники цієї цивілізації.
6. Деякі культурні особливості (наприклад, ритуали вітання і прощання, кухня, танець).

Промова ведучого перед зустріччю цивілізацій

Нещодавно в нашій галактиці сталася дивна подія. На одну з ненаселених планет у пошуках корисних копалин приземлилися відразу два космічних кораблі. Ця обставина змусила космонавтів відкласти обстеження планети до з'ясування характеру і намірів мешканців іншого космічного корабля. А раптом вони мають могутню зброю? А раптом це — кровожерливі монстри, що не визнають ніяких законів? Представники кожної з цивілізацій послали інопланетянам сигнал, який означає, що вони — мирні дослідники і не мають наміру воювати (кожна з команд може придумати свій сигнал)...

Ну що ж, у такому випадку має сенс познайомитися і погодити інтереси щодо подальших досліджень планети. Яка з цивілізацій готова першою виступити в ролі господаря?»

Промова ведучого перед створенням закону

Я пропоную обом цивілізаціям сісти за стіл переговорів, домовитися про правила дослідження планети і погодити розподіл ресурсів. Кожна з дослідницьких бригад уже встигла провести попередні дослідження, і всі ресурси планети відомі (зачитується перелік корисних копалин, кожна з команд одержує його). Але можливо, одній із цивілізацій певний ресурс життєво необхідний, а іншій він не дуже потрібен. Усі ці питання необхідно обговорити. На цій планеті немає життя, тому вивіз корисних копалин може здійснюватися в будь-яких розмірах».

Корисні копалини і природні ресурси: 1. Вода. 2. Кремій. 3. Граніт. 4. Каміні, що акумулюють сонячне світло. 5. Дорогоцінний камінь, за своїми властивостями подібний до алмазу. 6. Маленькі рослини, що витримують величезні перепади температури. 7. Холодна лава погаслих вулканів, що тягнеться, як гума.

Додаток 10

Перелік ситуацій для розгляду в суді

1. *Евтаназія.* До лікаря звернувся смертельно хворий пацієнт, що зазнає великого болю, із проханням виявити людинолюбство і позбавити його від страждань. Хворий просив дати йому смертельну дозу снодійного. Пацієнту, що був у лікарні, більше ні до кого було звернутися з цим проханням. Лікар, що давно спостерігав цього пацієнта, знав, що жити йому залишилося не більше місяця. Ніякої надії на лікування не було. Після тяжких роздумів лікар приймає

рішення виконати прохання хворого. Про цей факт стає відомим і родичі померлого подають на лікаря в суд.

Суд має прийняти рішення про винність чи невинність підсудного.

2. *Проблеми сексуальних меншин.* В одному із житлових районів міста є кафе, де збираються гомосексуалісти. Відвідувачі кафе нікому не заподіюють шкоди, поведуться тихо і спокійно. Однак жителі району вважають, що сам факт перебування такого закладу в житловому районі, там, де гуляють діти, не допустимо. Тому мешканці будинку, поруч із яким знаходиться кафе, подали прохання до суду про те, щоб заклад закрили.

Суд має задовольнити прохання чи відхилити його.

3. *Осуд чи примусове лікування.* Серійний маніяк-убивця в результаті експертизи визнаний психічно хворою людиною, не здатною впоратися з власними інстинктами. Його направляють на примусове лікування у психіатричну клініку. Через кілька років, вийшовши із клініки, він убиває трьох жінок і знову опиняється в суді.

Яке рішення має прийняти суд у цьому випадку?

4. *Справа про розлучення.* До суду звернувся із заявою про розлучення чоловік, який довідався, що його дружина не може мати дітей. Це єдина причина, через яку він вимагає розлучення. Його дружина не дає своєї згоди, мотивуючи це тим, що вона кохає чоловіка і вважає, що родина може бути щасливою і без дітей.

Суд має прийняти рішення — задовольнити чи не задовольнити прохання чоловіка про розлучення.

5. *Проблема наркоманії.* У молодій людини, що вживає наркотики, міліція знайшла дозу героїну. Очевидно, що він не займається продажем і поширенням наркотиків, а здобуває їх лише для себе. Проте на нього заведена кримінальна справа, і сьогодні вона розглядається у суді.

Суд має прийняти рішення про те, чи підлягає карному покаранню підсудний за вживання наркотиків.

6. *Справа «зелених».* Слухається судова справа про псування особистого майна членом «партії зелених», що виступає проти вбивства тварин. Він облив із пульверизатора незмивною фарбою дорогу норкову шубу жінки, що виходила з магазину. Та подала до суду.

Суд покликаний розглянути цю справу і винести підсудному вердикт: «винен» чи «не винен».